

JACEK WOŹNY

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz

ORCID: 0000-0001-5666-4269

Wielokulturowość grup etnograficznych regionu kujawsko-pomorskiego jako źródło lokalnych tożsamości w świetle badań archeologicznych

Wprowadzenie

Współczesna archeologia nie tylko odpowiada na pytania o to, co naprawdę wydarzyło się w przeszłości, ale coraz częściej inspiruje do zastanowienia, jaka jest dzisiejsza ranga tamtych wydarzeń, jak można je interpretować i wykorzystywać dla budowania i wzmocnienia oczekiwanych relacji społecznych. Przeszłość jest miejscem, z którego pochodzimy. Wszyscy mamy naszą własną, indywidualną przeszłość genealogiczną. W szerszej perspektywie zbiorowe dziedzictwo kulturowe zakorzenione jest w odleglejszej przeszłości, tam, skąd bierze swój początek nasz język, nasza wiara, nasze zwyczaje. Archeologia odgrywa ważną rolę w kreowaniu tożsamości narodowej, szczególnie symbole niedawno powstałych państw zapożyczone bywają od zabytków uznawanych jako charakterystyczne dla jakiegoś specjalnego wczesnego, złotego wieku w ich przeszłości¹. To, co ważne dla tożsamości narodowej, ma swoje odpowiedniki na poziomie tożsamości regionów współtworzących narodową jedność. W przypadku województwa kujawsko-pomorskiego dysponujemy udokumentowaną bazą źródłową 46 tys. zewidencjonowanych stanowisk archeologicznych, które reprezentują prawie wszystkie wpływy kulturowe obecne na ziemiach polskich od końca epoki lodowcowej².

¹ C. Renfrew, P.G. Bahn, *Archeologia. Teorie. Metody. Praktyka*, tłum. K. Lewartowski, R. Oracz, D. Stabrowska, Warszawa 2002.

² J. Woźny, *Zasoby archeologiczne województwa kujawsko-pomorskiego jako forma promocji regionalnego dziedzictwa kulturowego*, w: *Innowacyjność w edukacji historycznej i w promocji dziedzictwa kulturowego regionu*, red. Z. Biegański, T. Maresz, Toruń 2012, s. 102.

Podstawą do wyznaczenia regionu etnograficznego jest występowanie wśród mieszkańców określonego terenu zespołu cech odróżniających ich od mieszkańców terenów sąsiednich, np. odmiennej gwary, ubioru, budownictwa, specyficznych form zdobniczych. Granice mogą też wyznaczać dominujące zajęcia ludności i świadomość tradycji pochodzenia. Tylko niewiele obiektów zabytkowych, ze względu na wyjątkową wartość, weszło do kanonu lokalnej tożsamości poszczególnych ugrupowań etnograficznych na obszarze województwa kujawsko-pomorskiego. Ich wkład w budowanie kujawsko-pomorskiego regionalizmu jest jednak godny najwyższej uwagi, szczególnie w kontekście archeologii tożsamości. Omówienie tego problemu można usystematyzować terytorialnie w trzech głównych obszarach, podlegających w pradziejach odmiennym dominującym wpływom kulturowym. Pierwszy z nich to region północno-zachodni, bliski Pomorza, zamieszkiwany przez grupy etnograficzne Borowiaków, Krajniaków i Kociewiaków. Drugi to region wschodni, sąsiadujący z Warmią i Mazowszem, zamieszkiwany przez Chełminiaków, Lubawiaków i Dobrzyńiaków. Trzeci to region południowy, bliski Wielkopolsce, zamieszkiwany przez Kujawiaków i Pałuczan³. W każdym z nich wskazać można obiekty archeologiczne, na których lokalne społeczności budują fundamenty swoich genealogii. Niektóre z wymienionych grup etnograficznych przekraczają swoim zasięgiem granice województwa kujawsko-pomorskiego, jednak uwzględniamy je w całości, bowiem ich geneza sięga znacznie głębiej w przeszłość aniżeli obecne podziały administracyjne Polski.

Region północno-zachodni: Bory, Krajna i Kociewie

Ugrupowania etnograficzne

Ugrupowania etnograficzne w północno-zachodniej części województwa kujawsko-pomorskiego mają zróżnicowany charakter. Borowiacy są jedną z grup zamieszkujących Bory Tucholskie. Julian Rydzkowski, regionalista urodzony w Bydgoszczy, założyciel muzeum w Chojnicach, przyporządkował terytorialnie wszystkie grupy ludnościowe zamieszkujące Bory Tucholskie. Północną część regionu

³ M. Znamierowska-Prüfferowa, *Zarys tradycyjnej kultury ludowej woj. bydgoskiego*, w: *Województwo bydgoskie*, red. A. Swinarski, Poznań 1973, s. 191.

zamieszkuje słowiańska ludność kaszubska, dzieląca się na kilka dialektów. Zachodnia część terenów kaszubskich znana jest pod nazwą Gochy. Na wschód od Męcikału nad Niechwaszczą zamieszkują tzw. Zaborzacy. Południowo-wschodnie krańce zajmują Borowiacy tucholscy, znajdujący się zawsze pod silnym wpływem Wielkopolski z jednej, a Kaszub z drugiej strony. Na południe od Chojnic w okresie międzywojennym znajdowała się silna enklawa potomków dawnych kolonistów niemieckich, czyli Kosznajdrów. Wielość wpływów kulturowych sprawiła, że gwary lokalne mają charakter przejściowy pomiędzy dialektem wielkopolskim i kaszubskim. Krzyżują się tu typowe cechy językowe gwar sąsiednich, języka kaszubskiego, gwary kociewskiej i gwary krajeńskiej⁴. Pomimo wielorakich wpływów kulturowych, w ostatnich latach daje się zauważyć intensyfikacja poszukiwania tożsamości regionalnej przez Borowiaków. Sprzyjają temu takie imprezy kulturalne, jak Dni Borów Tucholskich, organizowane od 1961 roku⁵, jak również wzmacnianie roli dziedzictwa historycznych miejsc pamięci, konstruowanych niekiedy w oparciu o obiekty archeologiczne (np. Osie, Raciąż)⁶.

Położenie Krajny na północnym skraju Wielkopolski sprawiło, że występują tu ślady licznych z nią powiązań. Kultura ludowa Krajniaków wykazuje równocześnie reminiscencje kaszubskie. Elementy tradycyjnej kultury ludowej dowodzą, że Krajna w części południowej znajdowała się pod wpływem Wielkopolski i Kujaw, natomiast w części północnej ulegała oddziaływaniom docierającym z Kaszub. Ścierały się tu rodzime i napływowe wzory kulturowe. Nazwa Krajna pochodzi od historycznego położenia tego regionu na rubieży, na krańcu kraju Polan. Krajna ma swoją kulturę i gwarę powstałą na bazie dialektu wielkopolskiego poprzez nałożenie się pomorskich (kaszubski) cech językowych jak również zapożyczeń z języka dolnoniemieckiego. Na kształt kultury ludowej Krajny, a zwłaszcza ziemi złotowskiej, pozostającej od 1772 do 1945 roku we władaniu niemieckim, poddawanej silnym wpływom germanizacyjnym, wielki wpływ miała działalność

⁴ M. Ollick, *Małtych i grapa. Tradycja, specjalny kuchni i inne ciekawostki z Borów Tucholskich*, Tuchola 2007, s. 31–35.

⁵ W. Szkulmowska, *Kultura ludowa Borów Tucholskich*, w: *Dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze Borów Tucholskich*, red. W. Jastrzębski, J. Woźny, Bydgoszcz–Tuchola 2005, s. 170–171.

⁶ J. Woźny, *Człowiek i środowisko w dziejach dorzecza Brdy*, Bydgoszcz 2019, s. 71–89.

społeczno-polityczna prowadzona w obronie polskości tej ziemi przez miejscową ludność⁷.

Kociewie to drugi co do wielkości po Kaszubach zwarty etnicznie i kulturowo region Pomorza, zamieszkiwany przez Kociewiaków. Od wschodu ograniczony jest stukilometrowym odcinkiem dolnej Wisły. Od południa granicę Kociewia wyznaczają miejscowości Drzycim i Gruczno. Na zachodzie rozgraniczenie jest najbardziej niewyraźne, przebiega przez Konarzyny, Czarną Wodę i Szlachtę. Na północy linia ograniczająca Kociewie przebiega orientacyjnie przez miejscowości Pszczółki i Trąbki Wielkie⁸. W kulturze ludowej Kociewiaków krzyżują się wpływy kaszubskie i kujawskie. Według badań Wojciecha Łęgi z połowy XX wieku poczucie odrębności regionalnej było tu wówczas znikome. Określenie Kociewie i Kociewiaczy stosowano jedynie nad Wierzycą⁹. Intensywne poszukiwanie własnej tożsamości Kociewiaków rozpoczęło się pod koniec XX wieku, gdy powtarzano coraz częściej twierdzenie, że w Unii Europejskiej liczyć się będą szczególnie silne regiony¹⁰. Co do znaczenia określenia „Kociewie” nie osiągnięto jednomyślności. Niektórzy badacze są zdania, że wywodzi się ono od kocze-szałas, inni łączą je z Gotami, porównując nazwę Kociewie z Gociewie¹¹. Niezależnie od różnych hipotez naukowych, zauważyć można we wszystkich ugrupowaniach etnicznych ślady ich odległej przeszłości i tradycji.

Przemiany kultur archeologicznych

Badanie pamięci przeszłości i wyznaczników społecznej tożsamości można bez większych przeszkód sprowadzić do badań nad miejscami pamięci, czyli nadać terminom związanym z pamięcią i tożsamością konotacje przestrzenne. Doskonale sprawdza się to w archeologii. Niestety, zdecydowana większość stanowisk archeologicznych nie tworzy wyodrębnionych form krajobrazowych, a jedynie obejmuje wydzielone w terenie skupienia zabytków pradziejowych i wczesnohistorycznych. Wyjątek stanowią kurhany, grodziska oraz ich współczesne

⁷ J. Umiński, *Pojezierze Krajeńskie*, Warszawa 1991, s. 13.

⁸ T. Wiczyński, R. Szwoch, *Kociewie. Kraina wśród lasów, jezior i rzek*, Starogard Gdański 2005, s. 8–9.

⁹ W. Łęga, *Okolice Świecia. Materiały etnograficzne*, Gdańsk 1960, s. 6.

¹⁰ W. Szkulmowska, op. cit., s. 170.

¹¹ W. Łęga, op. cit., s. 8.

rekonstrukcje archeologiczne. Z taką sytuacją mamy też do czynienia w północno-zachodnim regionie województwa kujawsko-pomorskiego.

Stosunkowo ubogie są najstarsze materiały zabytkowe datowane na późny paleolit. Pierwsze grupy łowieckie wkroczyły na Pomorze Wschodnie w późnym glacie, pomiędzy XII a X tysiącleciem p.n.e.¹² Z północno-zachodniej części województwa kujawsko-pomorskiego znamy kilka skupień stanowisk późnopaleolitycznych, powiązanych najczęściej ze środkowopolską kulturą świderską, a rzadziej ze skandynawską kulturą lyngbijską i zachodnioeuropejską kulturą ahrensburką¹³. W regionie Borów Tucholskich jedna z koncentracji obozowisk znajduje się nad górną Brdą, wokół Jeziora Charzykowskiego, druga natomiast w środkowym biegu Brdy, nad Czerską Strugą i Rudą¹⁴. Na Krajnie zabytki późnopaleolityczne są rzadkie, jednak część z nich stanowią unikatowe odkrycia narzędzi kościanych i rogowych. Jednorzędowe harpuny pochodzą ze środowisk bagiennie-jeziornych w pobliżu Złotowa oraz Osowej Góry pod Bydgoszczą¹⁵. Na Kociewiu najbogatsze ostatnio odkryte stanowiska późnopaleolityczne znajdują się nad Wisłą w okolicy Nowych Marz¹⁶. Kolejne skupienia zabytków ze schyłku epoki lodowcowej znajdują się na północ od Bydgoszczy, nad Kotomierzanką, oraz w pobliżu ujścia Brdy do Wisły¹⁷.

Północno-zachodnia część województwa kujawsko-pomorskiego obfituje w zabytki pochodzące z wczesnego holocenu, datowane na mezolit. Przenikają się tu trzy odmienne tradycje kulturowe: grupa chojnicka ma swoją genezę w południowej Skandynawii, kultura komornicka wywodzi się z Europy Zachodniej, natomiast kultura janisławicka z Europy Wschodniej¹⁸. W Borach Tucholskich największe skupienie stanowisk mezolitycznych rozciąga się wzdłuż Brdy, od Jeziora Charzykowskiego do Czerskiej Strugi. Większość z nich pozostawili reprezentanci grup chojnickiej kultury chojnicko-pieńkowskiej, przybywający na południowe Kaszuby z Jutlandii. Do głównych zajęć tej

¹² S.K. Kozłowski, J.K. Kozłowski, *Epoka kamienia na ziemiach polskich*, Warszawa 1977, s. 32.

¹³ M. Kobusiewicz, *Ludy łowiecko-zbierackie północno-zachodniej Polski*, Poznań 1999, s. 188–195.

¹⁴ J. Woźny, *Człowiek i środowisko...*, s. 164.

¹⁵ M. Kobusiewicz, op. cit., s. 200.

¹⁶ K. Cyrek, M. Sudoł, *Z najnowszych badań nad paleolitem schyłkowym na Pomorzu Wschodnim, w: Aktualne problemy epoki kamienia na Pomorzu*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2009, s. 67–84.

¹⁷ J. Woźny, *Człowiek i środowisko...*, s. 165.

¹⁸ S.K. Kozłowski, J.K. Kozłowski, op. cit., s. 215.

ludności należało myśliwstwo i rybołówstwo oraz zbieractwo runa leśnego, tworzące przez następne stulecia podstawy egzystencji mieszkańców Borów Tucholskich¹⁹. Na Krajnie największa koncentracja stanowisk mezolitycznych odkryta została w jej zachodniej części, nad dolną Gwdą, pomiędzy Złotowem, Łobżenicą i Piłą²⁰. Na wschodzie Krajny z kolei odnaleziono kilka okazów mezolitycznych ostrzy kościanych, jak np. harpun z jednym zadziorem pochodzący z miejscowości Wiele, gm. Mrocza²¹. Zabytki mezolityczne z Kociewia koncentrują się w dolnym biegu Brdy. Stanowiska z najbogatszymi materiałami krzemienymi kultur myśliwsko-rybackich odkryto w okolicach Koronowa oraz Bydgoszczy²².

Poważniejsze zmiany w zasiedleniu północno-zachodniej części województwa kujawsko-pomorskiego rozpoczęły się po wprowadzeniu gospodarki rolniczo-hodowlanej w neolicie. Procesy kulturowe przebiegały według podobnych zasad w Borach Tucholskich, na Krajnie i na Kociewiu. O ile w mezolicie dominowały oddziaływania północne i zachodnie, to od początku neolitu najważniejsze stały się wpływy południowe. Peryferyczne położenie tych regionów w stosunku do głównych ośrodków kulturotwórczych, jakimi były w strefie Niżu Polskiego ośrodki w Wielkopolsce i na Kujawach, zadecydowało o wolniejszym rozwijaniu się gospodarki neolitycznej na tym terenie. Brak w tej części województwa kujawsko-pomorskiego rozległych osad i cmentarzysk neolitycznych. Wydzielono tu trzy zasadnicze etapy rozwoju wczesnych społeczeństw rolniczo-hodowlanych. Etap I związany był z przybyciem z Wielkopolski ludności kultury ceramiki wstęgowej rytej i objęciem pod uprawy najurodzajniejszych enklaw Krajny i Kociewia, poza piaszczystymi Borami Tucholskimi. Etap II odpowiadał intensywnemu rozwojowi osadnictwa kultury pucharów lejkowatych, która powstała na miejscowym podłożu mezolitycznym pod wpływem kontaktów z napływową ludnością kultury ceramiki wstęgowej rytej. Osadnictwo o charakterze otwartym objęło także mniej urodzajne gleby Borów Tucholskich, Krajny i Kociewia. Etap III związany był

¹⁹ Z. Bagniewski, *Mezolityczne społeczności myśliwsko-rybackie południowej części Pojezierza Kaszubskiego*, Wrocław 1987, s. 122–123.

²⁰ M. Kobusiewicz, op. cit., s. 204–207.

²¹ W. Mroczyński, P. Olszewski, *Mezolityczne ostrza kościane i materiały krzemienne ze stanowiska 33 w Wielu, gm. Mrocza, woj. bydgoskie*, „Komunikaty Archeologiczne”, T. 7, Bydgoszcz 1995, s. 47–59.

²² J. Woźny, *Człowiek i środowisko...*, s. 115–118.

z powstaniem kultury amfor kulistych i kultury ceramiki sznurowej, dla których dominującymi formami gospodarki rolniczej stały się hodowla i pasterstwo²³.

Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w północno-zachodniej części województwa kujawsko-pomorskiego były okresem długotrwałego rozwoju miejscowych kultur archeologicznych, podlegających zmienному wpływom zewnętrznym. Najpierw na Krajnę i Kociewie dotarły oddziaływania wczesnobrązowych tradycji z północnej Wielkopolski, które później przeniknęły też do Borów Tucholskich. Na Krajnie powstała wówczas kultura grobsko-śmiardowska, pomimo znajomości metalurgii brązu, prowadząca jeszcze gospodarkę typu neolitycznego. Jej charakterystyczne cmentarzyska szkieletowe z grobami kamiennymi o kształcie wannowatym odkryto w Śmiardowie Krajeńskim i Skrzatuszu. Są one jednym z lokalnych wyznaczników wczesnej epoki brązu²⁴. Od środkowej epoki brązu w północno-zachodniej części województwa kujawsko-pomorskiego pojawiła się z Wielkopolski ludność kultury łużyckiej. Obszar ten stał się strefą kontaktową pomiędzy Kaszubami, północną Wielkopolską i ziemią chełmińską. Świadectwem tych oddziaływań są skarby wyrobów brązowych, datowane od III okresu epoki brązu do wczesnej epoki żelaza. Charakterystyczną cechą północnego zgrupowania kultury łużyckiej jest występowanie, oprócz ciałopalnych grobów płaskich, także pochówków kurhanowych. Brak natomiast osiedli obronnych, charakterystycznych dla wschodniej Wielkopolski²⁵. W okresie halsztackim na Krajnie, Kociewiu i w Borach Tucholskich zainicjowane zostało osadnictwo kultury wschodniopomorskiej, wywodzącej się z lokalnych wspólnot grupy kaszubskiej kultury łużyckiej. W trakcie jej rozwoju nastąpiło zacieśnienie sieci osadniczej, przy czym dominującą kategorią stanowisk stały się cmentarzyska grobów skrzynkowych z popielnicowymi pochówkami ciałopalnymi. Szacunkowa liczba tych obiektów przekracza 300, natomiast osiedla otwarte sięgają kilkudziesięciu stanowisk²⁶.

Na przełomie er obszary Krajny, Kociewia i Borów Tucholskich znalazły się w strefie wpływów kulturowych okresu przedrzymskiego

²³ W. Rączkowski, *Kultury neolityczne na Pojezierzu Krajeńskim*, Poznań 1987, s. 64.

²⁴ A. Kokowski, *Przygoda z archeologią*, Warszawa 2011, s. 133–135.

²⁵ J. Woźny, *Człowiek i środowisko...*, s. 172.

²⁶ *Ibidem*, s. 174.

i rzymskiego. W północno-zachodniej części województwa kujawsko-pomorskiego nawarstwiały się oddziaływania grupy kruszańskiej kultury przeworskiej z Kujaw oraz kultury wielbarskiej z Kaszub. Największy wpływ na ten region wywarły kontakty ze skandynawskimi Gotami, inspirującymi rozwój kultury wielbarskiej. Najbardziej wartościowe jej stanowiska to birytualne cmentarzyska z Leśna, Odrów, Osia oraz Węsiarów. Jednak cmentarzyska i osady kultury wielbarskiej znane są z całej Krajny, m.in. z okolic Sępólna Krajeńskiego, Mroczy i Bydgoszczy²⁷.

Po okresie intensywnego osadnictwa wielbarskiego w profilach palinologicznych z północno-zachodniej części województwa kujawsko-pomorskiego zaznaczyła się regeneracja szaty leśnej, świadcząca o opustoszeniu tego regionu. Plemiona Gotów wywędrowały w stronę południowo-wschodniej Polski²⁸. Najwcześniejsze osadnictwo słowiańskie pojawiło się w tym regionie dopiero w VIII wieku n.e.²⁹ Oprócz innych obiektów, najważniejszym wczesnośredniowiecznym zespołem osadniczym był na tym obszarze gród w Raciążu. Fazę grodową w Raciążu poprzedzała osada otwarta, funkcjonująca pomiędzy 800 a 950 rokiem n.e. Od XI do XIII wieku Raciąż pełnił rolę grodu stołecznego kasztelanii, któremu towarzyszyło też cmentarzysko szkieletowe³⁰.

Eponimiczne stanowiska archeologii Borowiaków, Krajniaków i Kociewiaków

Przykład 1: Cmentarzysko kultury pomorskiej i skansen w Osieku n. Notecią

O powstaniu skansenu w Osieku n. Notecią zadecydowało przypadkowe odkrycie archeologiczne w 1972 roku. Podczas pobierania piasku na cele budowlane, na wzgórzu morenowym w części Osieka nazywanej Praczem, odkopano wielokomorowy grób skrzynkowy z kilkunastoma popielnicami. Rozpoczęte potem prace wykopaliskowe odsłoniły pochówki ciałopalne od wczesnej epoki żelaza do czasów wpływów rzymskich. W czasie badań, które trwały od 1972 do 1977 roku, odkryto

²⁷ Ibidem, s. 175.

²⁸ A. Kokowski, *Archeologia Gotów*, Lublin 1999.

²⁹ G. Wilke, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Obrowie, pow. Tuchola w 1968 roku*, „Komunikaty Archeologiczne”, Bydgoszcz 1972, s. 90–94.

³⁰ M. Kowalczyk, *Raciąż – średniowieczny gród i kasztelania*, Łódź 1986, s. 82–84.

ogółem 581 pochówków, naczynia gliniane, stopy ciepłopalne wyłożone warstwą kamieni, pojedyncze narzędzia, broń i ozdoby z brązu. Wykopaliskami objęto obszar 1,5 ha. W 1974 roku ukonstytuował się społeczny komitet Budowy Rezerwatu Archeologiczno-Etnograficznego w Osieku nad Notecią. Po zakończeniu badań archeologicznych zbudowano trzy pawilony prezentujące pradziejowe znaleziska. Pod koniec lat 70. XX wieku zaczęto przenosić na teren muzeum ginące przykłady drewnianego budownictwa wiejskiego. Po reformie administracyjnej Osiek nad Notecią znalazł się w województwie pilskim. W 1978 roku rodzący się skansen przejęło Muzeum Okręgowe w Pile. Po włączeniu skansenu w struktury Muzeum Okręgowego w Pile rozpoczął się nowy rozdział w historii osieckiego muzeum. Młody zespół pilskich muzealników, zbierający dopiero doświadczenie, stanął przed trudnymi zadaniami: dokończenia rozpoczętych prac w Rezerwacie, wyznaczenia dalszego kierunku rozwoju, stworzenia zbioru eksponatów i przygotowania ekspozycji etnograficznych. Rozwojem skansenu kierował dalej etnograf Jan Niedźwiecki, późniejszy dyrektor Muzeum Okręgowego w Pile. W 1992 roku zmieniono nazwę Rezerwatu na Muzeum Kultury Ludowej. Obecnie w muzeum znajduje się 28 dużych obiektów architektonicznych: chałupy i zabudowania gospodarcze od XVIII do początku XX wieku, remiza z początku XX wieku, trzy wiatraki („koźlak”, „paltrak” i „holender”), kościół, kuźnia i tartak oraz przykłady tzw. małej architektury: kapliczki przydrożne, piece chlebowe, studnie i piwnica ziemna. Do najcenniejszych obiektów przeniesionych na teren skansenu należą chałupy podcieniowe z przełomu XVIII i XIX wieku z Dźwierszna Wielkiego i Głubczyzna. Większość sprzętów wypełniających wnętrza pochodzi z przełomu XIX i XX wieku, muzeum posiada też unikatowe pojedyncze ekspozyty z XVIII wieku. W skansenie prezentowe są domostwa chłopskie, pomieszczenia gospodarskie, szkoła wiejska, warsztaty rzemieślnicze (kowała, szewca), sklep i karczma³¹. Skansen archeologiczno-etnograficzny w Osieku przedstawia długotrwałość tradycji kulturowych i osadniczych na Krajnie.

³¹ Historia skansenu w Pile, Muzeum Okręgowe im. Stanisława Staszica w Pile, [online], [dostępny: http://www.muzeum.pila.pl/o_skansenie.php?lang=pl], [dostęp: 28.03.2022].

Przykład 2: Gród średniowieczny w Raciążu

Na zachodnim krańcu Borów Tucholskich, w otoczeniu jezior Raciąskiego, Rudnica i Przyłonek, położona jest wieś Raciąż. Jest zaciszną letniskową wsią, znajdującą się w oddaleniu od głównych dróg. Posiada też atrakcje turystyczne, jakich nie ma w tej części Pomorza Gdańskiego. W odległości ok. 3 km od centrum wsi, na granicy województw kujawsko-pomorskiego i pomorskiego, znajduje się jezioro Śpiewnik. Na nim, w południowej części, położona jest wyspa o powierzchni 1,760 ha. Odkryto tam fragmenty wczesnośredniowiecznego owalnego grodziska z XII wieku. Chronione było ono pierścieniowatym wałem. Najwcześniejsze odkryte ślady osadnictwa w Raciążu wskazują na neolit. Świadczą o tym wykopaliska – naczynia o charakterystycznej „baniastej” formie z rozchylonym kołnierzem, wytwarzane w Europie w latach 3700–1900 p.n.e. Inny materiał ceramiczny, świadczący o obecności łżyckiej warstwy kulturowej, wskazuje też na epokę brązu (1700–700 p.n.e.). Natomiast wykopaliska z VII–X wieku n.e. dowodzą, że przed budową grodziska osada miała charakter otwarty, nieobronny. Pierwszy zapis o grodzie w Raciążu pochodzi z 1178 roku. Dokonał go książę Sambor, a dotyczył dziesięcin dla klasztoru Cystersów w Oliwie. Przez następne kilkadziesiąt lat gród był niewielki, otoczony płytką fosą i pojedynczym wałem; zdążył już ucierpieć podczas wojny Bolesława Krzywoustego o Pomorze Gdańskie (1109–1116), kiedy został podpalony. W roku 1256 gród został zniszczony po zdobyciu go przez Przemysła I w walkach ze Świętopełkiem II Wielkim. To wydarzenie uważane jest za koniec pierwszego okresu rozwoju Raciąża i początek okresu drugiego. Gród został odbudowany przez młodszego z synów Świętopełka, Wacława. W tym czasie Raciąż rozkwitł. Umocniono go wysokim wałem, który połączono z mniejszym wałem drewnianym pomostem. Rozwinęła się typowa obronna zabudowa – budynki, wszystkie podpiwniczone, rozmieszczono wzdłuż wałów, z przylegającą do nich jedną ścianą. Majdan był pusty. Natomiast po drugiej stronie wału zewnętrznego w XII wieku założono przygodowy cmentarz, na którym odnaleziono ślady 37 pogrzebów. Nie jest wykluczone, że pośrodku cmentarza znajdował się drewniany kościół. Wskazuje na to wolna przestrzeń między grobami. Jednak nie stwierdzono śladów świątyni. Raciąż jako gród kasztelański był ważnym ośrodkiem gospodarczym. Znaleźiska świadczą o dobrze rozwiniętym rzemiośle kowalskim, ciesielskim, a także o znajomości zagadnień przechowalnictwa żywności.

Odkryto bowiem ocembrowany obiekt, głęboki na ok. 6 metrów, z dnem tuż nad poziomem jeziora, a na dnie obiektu szkielety dwóch sztuk bydła i gliniane naczynie, w którym mogła znajdować się substancja wydzielająca opary spowalniające proces rozkładu. Gród, znajdując się na szlaku z Wielkopolski do Gdańska, był też istotnym miejscem postoju i ośrodkiem wymiany handlowej. Wykopaliska i zapisy zgodne są co do faktu, że Raciąż stanowił w okresie swojego rozkwitu prężny ośrodek władzy feudalnej, zarówno świeckiej, jak i kościelnej. W tym czasie rozwinął się inny ośrodek – w Tucholi, przez co Raciąż zaczął tracić na znaczeniu. W 1305 roku nastąpił w nim kasztelan kaliski Piotr Święca, a dwa lata później jego synowie sprzedali gród Krzyżakom. Ci nazwali go Reetz, a w 1330 roku włączyli do komturii tucholskiej. W tym samym roku Raciąż został strawiony przez pożar, a nazwa ta została nadana wsi położonej na stałym lądzie, na południowy wschód od grodu. Uroczyste otwarcie zrekonstruowanego średniowiecznego grodziska Raciąż na jeziorze Śpiewnik nastąpiło 6 czerwca 2012 roku. Odbudowana została brama wjazdowa z częścią ogrodzenia, wykonano wizualizację zabudowań, lokalizację obwarowań i cmentarzyska. Zwiedzający mogą zapoznać się z ważniejszymi wydarzeniami z historii grodu i opisami obiektów dzięki tablicom informacyjnym. Ścieżki mają łączną długość 1830 m. Jest też pomost łączący wyspę ze stałym lądem, most międzywałowy, a także wydzielone miejsce odpoczynku – ławki i stoły. Coroczną atrakcją Raciąża jest lipcowy kiermasz sztuki ludowej, na którym wystawiają swoje prace liczni miejscowi twórcy. Dzięki temu podkreślane są więzi tradycji lokalnych społeczności ze średniowieczną kasztelanią raciąską³².

Region wschodni: ziemia chełmińska, lubawska i dobrzyńska

Ugrupowania etnograficzne

Obszary ziem chełmińskiej, lubawskiej i dobrzyńskiej nie posiadają jednolitego etnograficznie charakteru. Od zarania dziejów ścierały się tu bowiem wpływy różnych kultur i grup etnograficznych. W kulturze ludowej tej części województwa kujawsko-pomorskiego, oprócz

³² Grodzisko w Raciążu [5 maja 2018], Poznaj Bory Tucholskie, [online], [dostępny: <https://borytucholskie.net/grodzisko-w-raciazu/>], [dostęp: 28.03.2022].

rodzimych, występowały elementy staropruskie, niemieckie, fryzyjskie, a także wpływy regionów sąsiednich. Z Chełmniakami i Dobrzyńiakami od północnego wschodu sąsiadują Lubawiacy. We wczesnym średniowieczu przez ziemie te przebiegała granica osadnictwa polskiego i siedzib bałtyckich plemion Prusów. Na obszarze osadnictwa – głównie polskiego, ukształtowała się kultura Chełmniaków i Dobrzyńiaków, natomiast kultura Lubawiaków wykształciła się na terenach pierwotnie staropruskich. Dlatego też występowały tu powiązania z kulturą dawnych Prusów, widoczne we wschodniej części obszaru zamieszkiwanego przez Chełmniaków, wyraźniejsze natomiast w kulturze Lubawiaków. W kulturze ludowej Chełmniaków obecne są oddziaływania wielkopolsko-kujawskie, wynikające m.in. z pierwotnego osadnictwa kujawskiego oraz wzajemnego sąsiedztwa. Kultura ludowa Lubawiaków jest z kolei rezultatem zmieszania się cech kulturowych kujawskich, chełmińsko-dobrzyńskich i silnych wpływów Mazowsza. Tradycyjna kultura ludowa ziemi chełmińskiej już w XIX wieku, a szczególnie w jego drugiej połowie, uległa znacznym przeobrażeniom. Wynikało to z usytuowania omawianego obszaru na głównym szlaku kultury, prowadzącym z Europy Zachodniej do Wschodniej. Przemiany te były w owym czasie wynikiem ogólnych procesów społeczno-gospodarczych zachodzących na ziemiach polskich³³.

Przemiany kultur archeologicznych

Niemal wszystkie stanowiska paleolityczne na ziemi chełmińskiej i dobrzyńskiej znad dolnej Wisły leżą w obrębie doliny tej rzeki. Najbogatsze inwentarze datowane na koniec epoki lodowcowej zebrano z wydm w okolicach Grudziądza i Torunia. Są one związane z kulturami tylczakowymi, przede wszystkim jednak z kulturą świderską. Kompleksy obozowisk i krzemienic tej społeczności pochodzą m.in. ze stanowisk: Grudziądz-Mniszek, Szynych i Toruń-Wrzosy. Po zachodniej stronie Wisły znajdują się natomiast sąsiadujące z nimi późnopaleolityczne stanowiska w Starych Marzach i Toruniu-Brzozie³⁴. Urodzajne, ciężkie gleby ziemi chełmińskiej nie zostały intensywnie

³³ R. Tubaja, *Uwagi końcowe*, w: *Kultura ludowa ziemi chełmińskiej*, red. E. Arsyńska, Toruń 1978, s. 61–63.

³⁴ K. Cyrek, *Paleolit schyłkowy i mezolit w dolinie Wisły pomiędzy Toruniem a Grudziądzem*, w: *Archeologia toruńska. Historia i teraźniejszość*, red. B. Wawrzykowska, Toruń 2002, s. 81–90.

zasiedlone przez mezolityczne społeczności myśliwsko-rybackie, bowiem stosunkowo wcześniej dotarli na ten teren rolnicy reprezentujący krąg kultur naddunajskich. Nieliczne badane wykopaliskowo stanowiska mezolityczne na ziemi chełmińskiej i dobrzyńskiej pochodzą z Kamionek Dużych, Sącieczna i przede wszystkim Mszana pod Brodnicą. Stanowisko to obejmuje jedno z najcenniejszych zabytków archeologicznych w regionie chełmińsko-dobrzyńskim. Są to najstarsze znane na ziemiach polskich groby mezolityczne, datowane na VII tysiąclecie p.n.e. W Mszanie nad Drwęcą odkryto pięć grobów z pochówkami szkieletowymi kobiet i dzieci, a także szczątki mężczyzny. W grobach występowała oprócz tego czerwona ochra i kości dzikich zwierząt. Zabytki eksponowane są w muzeum brodnickim³⁵.

We wczesnym i środkowym neolicie na ziemi chełmińskiej i ziemi dobrzyńskiej pojawiły się plemiona ludności rolniczo-hodowlanej, prowadzącej osiadły tryb życia. Poczynając od kultury ceramiki wstęgowej po kulturę pucharów lejkowatych, regiony te były intensywnie eksploatowane i gęsto zasiedlane. W szczególności dotyczyło to urodzajnej ziemi chełmińskiej. Dzięki badaniom Archeologicznego Zdjęcia Polski udokumentowano istnienie na niej ok. 250 stanowisk kultury ceramiki wstęgowej rytej, ok. 350 kultury późnej ceramiki wstęgowej i ponad 1600 stanowisk kultury pucharów lejkowatych. Na niemal stu stanowiskach przeprowadzono badania wykopaliskowe. Ze względu na właściwości podłoża glebowego, tylko rzadko zachowały się na ziemi chełmińskiej domostwa i groby neolityczne. Odkryto je m.in. w Bukowcu, Boguszewie, Zelgnie i Klamrach. Stwierdzono ogólne podobieństwo struktur osadniczych chełmińskich i dobrzyńskich kultur neolitycznych do sąsiednich obszarów, zwłaszcza Kujaw³⁶. Na ziemi chełmińskiej nie zachowały się do dziś budowle megalityczne, choć jeszcze pod koniec XIX wieku Gotfryd Ossowski opisał osobliwą, jedyną w swoim rodzaju kolistą konstrukcję kamienną w Trzebczu, podobną do kromlechów z Wysp Brytyjskich³⁷.

³⁵ M. Marciniak, *Pradzieje regionu brodnickiego*, w: *Brodnica. Siedem wieków miasta*, red. J. Dygdała, Brodnica 1998, s. 35–66.

³⁶ S. Kukawka, J. Małecka-Kukawka, B. Wawrzykowska, *Wczesny i środkowy neolit na ziemi chełmińskiej*, w: *Archeologia toruńska. Historia...*, s. 91–101.

³⁷ Z. Krzak, *Megalithy Europy*, Warszawa 1994, s. 252.

Stabilizacja osadnictwa pradziejowego na ziemi chełmińskiej i ziemi dobrzyńskiej w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza wiązała się z rozwojem lokalnych społeczności kultury łużyckiej oraz kultury pomorskiej. Pozostało po nich wiele cmentarzysk ciałopalnych, mniej osad otwartych i kilka osiedli obronnych. Umacnianie tożsamości lokalnej opiera się przede wszystkim na starożytnych obiektach, które posiadają trwałe i widoczne formy krajobrazowe. Od stuleci w polskiej kulturze ludowej, również wśród Chełmniaków i Dobrzyńniaków, występował szacunek wobec dawno minionych przodków, ruin ich osiedli, mogił i żali, jak nazywano w XIX wieku starożytne cmentarzyska³⁸. Lokalna odrębność znalezisk łużyckich pozwoliła na wydzielenie grupy chełmińskiej kultury łużyckiej. Jednymi z jej wyznaczników są grody w Gzinie, Kamieńcu, Chełmży, Grodnie, Boguszewie i Lembargu. Fakt ich wznoszenia po wschodniej stronie Wisły w początkach wczesnej epoki żelaza jest dość wyjątkowym zjawiskiem w całokształcie zjawisk kulturowych, charakterystycznych dla kompleksu łużyckiego. W późniejszej części epoki żelaza na ziemiach tych rozwinęła się kultura wschodniopomorska, znana z ponad 200 stanowisk grzebalnych, lecz jedynie kilku osad otwartych³⁹.

Od schyłku okresu przedrzymskiego po okres wędrówek ludów ziemia chełmińska i ziemia dobrzyńska pozostawały w strefie wpływów dolnego Powiśla oraz w mniejszym stopniu północnego Mazowsza. Dowodzą tego badania wykopaliskowe prowadzone od wielu dekad na osadach i cmentarzyskach kultur oksywskiej i wielbarskiej. Najważniejsze ich stanowiska na ziemi chełmińskiej to cmentarzyska w Rządzu, Chełmnie, Małym Czystym, Gostkowie, Grębocinie i Podwiesku, jak również osady otwarte w Wielkim Wełczu i Rogowie. W wymienionych miejscowościach znalezione zostały importy, świadczące o powiązaniach ziemi chełmińskiej i ziemi dobrzyńskiej z prowincjami rzymskimi. Powstały skupienia osadnicze, obejmujące osady otwarte i cmentarzyska, np. w mikroregionie wąbrzeskim odkryto ich 48, natomiast w skupieniu podwieskim kilkanaście osad i cmentarzyska ciałopalne. Po ekspansji osadnictwa w okresie przedrzymskim i wczesnorzymskim

³⁸ J. Woźny, *Symbolika przestrzeni miejsc grzebalnych w czasach ciałopalenia zwłok na ziemiach polskich*, Bydgoszcz 2000, s. 22–27.

³⁹ J. Gackowski, L. Kucharski, *Z badań nad młodszą epoką brązu i wczesną epoką żelaza w strefie Pojezierza Chełmińskiego*, w: *Archeologia toruńska. Historia...*, s. 109–115.

nastąpiło osłabienie zaludnienia w IV i V wieku. Niektórzy badacze wychodząc z pozycji autochtonicznych, podkreślają jednak ciągłość osadnictwa na ziemi chełmińskiej i ziemi dobrzyńskiej, począwszy od okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich. Stąd wielkie znaczenie odkryć i zabytków pochodzących z tak bogatych cmentarzysk, jak Rząd pod Grudziądem⁴⁰.

Napływ Słowian w VI wieku nastąpił na tereny słabo zaludnione. Od VII wieku zaczęły formować się nowe mikroregiony osadnicze, dla których ośrodkami centralnymi były osady obronne. Aktualnie z ziemi chełmińskiej i ziemi dobrzyńskiej znamy blisko 40 pewnych i domniemyanych grodzisk wczesnośredniowiecznych, datowanych od VII do XII wieku. Znany również ok. 20 cmentarzysk z tego okresu. Główne centra osadnicze to Kałdus, Wieldzadz, Chełmża, Rzęczkowo, Gronowo, Napole i Jedwabno. Spośród wymienionych koncentracji osadniczych największe znaczenie miał Kałdus⁴¹.

Eponimiczne stanowiska archeologii Chełminiaków i Dobrzyńiaków

Przykład 1: Obozowisko mezolityczne w Mszanie (Muzeum w Brodnicy)

W miejscowości Mszano, na wydymowym cyplu pomiędzy Drwęcą a nieistniejącym dziś jeziorem, archeolodzy odkryli pozostałości obozowiska mezolitycznego będącego najstarszym trwałym śladem osadnictwa ludzkiego na ziemi chełmińskiej, dodatkowo wzbogaconym o towarzyszące mu pochówki ludzkie i zwierzęce. W skład obozowiska wchodził m.in. szałas zbudowany z drewnianych tyczek, postawianych gęsto obok siebie i tworzących okrąg o średnicy ponad 3 metrów. Wewnątrz szałasu znajdowało się palenisko wyłożone kamieniami. Przy obiekcie mieszkalnym znajdowała się pracownia krzemieniarska, gdzie wykonywano narzędzia i broń krzemienną. Świadectwem bogatej kultury duchowej myśliwych mezolitycznych z Mszana jest cmentarzysko z pięcioma grobami, w których pochowano czworo dzieci oraz dwie osoby dorosłe. Obok cmentarzyska odnaleziono krąg o kilkunastometrowej średnicy, utworzony przez ogniska otoczone

⁴⁰ E. Bokiniec, *Ziemia chełmińska od młodszego okresu przedrzymskiego po okres wędrówek ludów*, w: *Archeologia toruńska. Historia...*, s. 121–135.

⁴¹ W. Chudziak, *Strefa chełmińsko-dobrzyńska we wczesnym średniowieczu*, w: *Archeologia toruńska. Historia...*, s. 137–150.

kamiennymi płytami. Przy ogniskach znaleziono również spalone szczątki dwóch dzików. Obozowisko i cmentarzysko w Mszanie są niezwykle bogate w wytwory kultury materialnej jak również świadectwa wierzeń religijnych. Pełnowymiarowa rekonstrukcja wszystkich obiektów z Mszana znajduje się w budynku Muzeum w Brodnicy, jako najstarsze świadectwo tradycji osadniczych na ziemi chełmińskiej⁴².

Przykład 2: Grodzisko wczesnośredniowieczne w Kałdusie

Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa na ziemiach chełmińskiej i dobrzyńskiej związane są z założeniem grodu w Kałdusie. Powstał on na szerokim cyplu wysoczyzny, przy skarpie opadającej do pobliskiej doliny Wisły. Cały kompleks osadniczy zajmował powierzchnię blisko 27 tys. m². Składał się z grodu właściwego i podgrodzia, połączonych umocnieniami. Na Górze Świętego Wawrzyńca, na której zlokalizowano gród wczesnośredniowieczny, odkryto w 1996 roku fundamenty romańskiego kościoła sprzed tysiąca lat. Są to najstarsze ślady chrześcijańskiej świątyni w tej części Polski. Prawdopodobnie powstała ona na dawnym pogańskim miejscu kultu. Był to duży kościół, prawdopodobnie o znaczeniu ponadregionalnym. Miał trzy nawy zamknięte absydami. Ściany świątyni wzniesiono z kamienia łupanego. Budowla miała 37 m długości i 17 m szerokości. Badania archeologiczne wykazały jednak, że nie została ona nigdy w pełni dokończona. Głównemu grodowi towarzyszyły od X do XIII wieku dwie osady otwarte, pełniące rolę centrów gospodarczo-handlowych. Mieszkańcy chowani byli na pobliskim cmentarzysku szkieletowym z ponad tysiącem pochówków⁴³.

Rodzimowiercy oraz osoby zainteresowane etniczną wiarą i kulturą Słowian spotykają się na grodzisku Kałdus koło Chełmna m.in. z okazji święta Peruna – czci boga gromowładnego, współtwórcy świata i człowieka, boga męskiej siły, walki i odwagi. W tym dniu czczą Peruna m.in. jako archetyp męczyzny – męża, ojca, wojownika, a więc kierują modlitwy i prośby mężczyzn o wsparcie w ich najważniejszych rolach życiowych. Nabierają one wówczas szczególnej mocy. Również i kobiety proszą o boskie błogosławieństwo, wsparcie i siłę, wytrzymałość

⁴² A. Malinowska-Sypek, R. Sypek, D. Sukniewicz, *Przewodnik archeologiczny po Polsce*, Warszawa 2010, s. 106–107.

⁴³ Ibidem, s. 96–98.

i wytrwałość w zmaganiach z własnymi problemami, a także o opiekę nad mężami, ojcami, synami. Obchody mają miejsce w lipcu, w czasie największego nasilenia burz, w trakcie obrzędu jego uczestnicy proszą więc boga gromowładnego o uchronienie pól przed zniszczeniem, a ludzi i domów przed uderzeniem pioruna. Nie brakuje również pierwiastka żeńskiego, bowiem składana jest ofiara Perperunie, towarzysze Peruna, bogini deszczu, aby uchroniła ludzi przed suszą. Rodzimowiercze obrzędy na Górze Świętego Wawrzyńca są dowodem na kultywowanie przedchrześcijańskich, najdawniejszych tradycji mieszkańców regionu chełmińsko-dobrzyńskiego⁴⁴.

Region południowy: Kujawy i Pałuki

Ugrupowania etnograficzne

W zachodniej części województwa kujawsko-pomorskiego leżą dwa ważne regiony historyczno-etnograficzne, czyli Kujawy i Pałuki. Analizując te regiony, czy też związek regionów, należy określić płaszczyzny ich wyodrębniania: geograficzną, gospodarczą, kulturową i historyczną. Na płaszczyźnie geograficznej Rajmund Galon wyodrębnił dwie części Kujaw. Kujawy „czarne”, tzw. polne, to okolice Kruszwicy i Inowrocławia aż po Brześć i Radziejów, charakteryzujące się dobrymi glebami pszeniczo-buraczanymi, tzw. czarnymi ziemiemi, zwanymi też czarnoziemami bagiennymi. Kujawy „białe” natomiast to tereny między Bydgoszczą, Toruniem, Włocławkiem i Dobiegniewem – z przewagą obszarów lesistych i piaszczystych⁴⁵. Odmienne to zagadnienie potraktowała z perspektywy archeologicznej Aleksandra Cofta-Broniewska. Termin „Kujawy”, użyty w historiografii po raz pierwszy w 1146 roku w odniesieniu do centralnej (tzw. Kujawy „czarne”) i wschodniej (tzw. Kujawy „białe”) części regionu, uzupełniła ona o część zachodnią, obejmująca również tereny historycznych Pałuk⁴⁶.

W badaniach etnograficznych, w których podstawę wyodrębniania regionu stanowi zasięg charakterystycznych, tradycyjnych wytworów

⁴⁴ Stowarzyszenie Kaldus, post: 15.02.2022, [online], [dostępny: <https://www.facebook.com/Stowarzyszenie-Ka%C5%82dus-377076775831679/>], [dostęp: 28.03.2022].

⁴⁵ S. Roszak, *W poszukiwaniu syntezy Kujaw. Region, regiony, Centra i pogranicza kujawskie*, w: *Dwie części Kujaw*, red. D. Karczewski, M. Krajewski, S. Roszak, Włocławek–Inowrocław 2001, s. 13.

⁴⁶ A. Cofta-Broniewska, A. Koško, *Historia pierwotna społeczeństw Kujaw*, Warszawa–Poznań 1982, s. 4.

kulturowych oraz tożsamość mieszkańców, wyróżnić można, jak podaje Stanisław Roszak, za Teresą Dunin-Karwicką, trzy zasadnicze stanowiska. Badacze łączą więc Kujawy, w zależności od oceny ich położenia geograficznego, z oddziaływaniami zwyczajów (1) wielkopolskich lub (2) mazowieckich, bądź też (3) podkreślają cechy indywidualne wytworów kujawskich i ich oddziaływanie na tereny sąsiednie. Podobnie do ostatniego poglądu, według Stanisława Roszaka, wypowiadał się już Oskar Kolberg, twierdząc, że Kujawiacy w gwarze swej, obyczajach, obrzędach trzymają środek między Wielkopolanami a Mazurami, przybierając cechy właściwe jednych lub drugich w miarę zbliżania się do ich granic⁴⁷. Najbardziej szczegółową regionalizację uwzględniającą te założenia przedstawił Ryszard Kukier. Od zachodu na linii Noteci z Kujawami sąsiadują Pałuki. We wnętrzu Kujaw badacz ten wyodrębnił kilka mniejszych krain, odznaczających się odmiennym środowiskiem i tradycyjnymi zajęciami ludności. Były to Kujawy: Białe, Polne, Garbate, Borowe, Czarne (inowrocławskie, radziejowskie, brzeskie), „Za wodą” (zagoplańskie), „Bachorne” i Leśne⁴⁸.

W ujęciu historycznym Zenon Guldon dowiódł, że przebieg granic Kujaw utrwał się w zasadzie od XII do XIV wieku. Na zachodzie granicę wyznaczała Noteć i jeziora byszewskie. Wschodnią granicę wytyczała głównie linia Wisły, chociaż kasztelanie słońska i wrocławska obejmowały także prawy brzeg rzeki. Istotnym zmianom podlegał natomiast przebieg granic północnej i południowej. Ostatecznie na północy wyznaczyła ją dolina Noteci, a na południu obszar między Przedczem i Dobiegniewem. Duże zróżnicowanie wewnętrznych podziałów Kujaw powoduje, że mniej utrwalona jest świadomość wspólnego historycznego i kulturowego dziedzictwa całego regionu, natomiast łatwiej wskazać odrębne miejsca pamięci zachodnich, wschodnich i centralnych Kujaw⁴⁹.

Aleksandra Cofta-Broniewska i Aleksander Kośko zauważyli wspólnotę dziedzictwa środowiskowego i historycznego mieszkańców Kujaw wschodnich, centralnych i zachodnich, szczególnie w perspektywie wyników kompleksowych badań archeologicznych tych obszarów. Według Aleksandry Cofta-Broniewskiej proces rozwoju kulturowego

⁴⁷ S. Roszak, op. cit., s. 9–17.

⁴⁸ R. Kukier, *Regionalizacja etnograficzna Kujaw*, „Prace Komisji Historii BTN”, T. 1: 1963, s. 109–163.

⁴⁹ S. Roszak, op. cit., s. 9–17.

pradziejowych społeczeństw Kujaw jest równocześnie procesem kształtowania się odmienności regionalnej. Formująca się na Kujawach i Pałukach od drugiej połowy II tysiąclecia p.n.e. i ostatecznie ustabilizowana około przełomu er lokalna jednostka osadniczo-kulturowa, ograniczona do obszaru między Wisłą a Notecią, zyskała uzewnętrżenie swej odrębności w różnoczasowej regionalizacji historycznej – zarówno w najstarszych podziałach plemiennych państwa polskiego, w średniowiecznej i nowożytniej strukturze administracyjnej i kościelnej, jak i we współczesnych podziałach etnograficznych i językowych. Charakterystyczną cechą wszystkich wspomnianych jednostek, niezależnie od chronologii i charakteru podstaw źródłowych, jest ich zbieżność przestrzenna, która powinna być traktowana jako oznaka trwałości lokalnych „kujawsko-pałuckich” norm więzi społecznej, przekazywanej drogą międzypokoleniowej transmisji kulturowej w ciągu ok. 3 tys. lat⁵⁰.

Przemiany kultur archeologicznych

Procesy rozwoju kulturowego społeczeństw Kujaw i Pałuk rozpoczęły się w późnym paleolicie, ok. 12 tys. lat p.n.e., gdy do wschodniej Wielkopolski dotarły łowieckie plemiona kultury hamburskiej, a nieco później również kultury świderskiej i kultury ahrensburgskiej. Ich obozowiska koncentrują się na wydmach nadnoteckich, w strefie piaszczystych teras Wisły w północnej części Kotliny Toruńskiej oraz na rozległych polach wydmowych w okolicach Torunia-Rudaka i Aleksandrowa Kujawskiego⁵¹. Znaleźiska z wnętrza Kujaw i Pałuk to przede wszystkim ubogie inwentarze krzemienne i pojedyncze znaleźiska narzędzi kościanych, jak np. dwurzędowy harpun z Lachmirowic. Wskazują one, że u schyłku plejstocenu plemiona łowieckie zamieszkiwały głównie doliny rzek, unikając ciężkich, urodzajnych gleb na wysoczyznach⁵². Podobne strategie gospodarcze stosowały kultury mezolityczne we wczesnym i środkowym holocenie 7–6 tys. lat p.n.e. Główne strefy osadnictwa typu obozowiskowego na Kujawach i Pałukach zlokalizowane są wokół Januszkowa Kujawskiego, Solca

⁵⁰ A. Cofta-Broniewska, A. Koško, *Historia pierwotna społeczeństw...*, s. 254.

⁵¹ M. Kobusiewicz, op. cit., s. 11–16.

⁵² A. Cofta-Broniewska, A. Koško, *Historia pierwotna społeczeństw...*, s. 16.

Kujawskiego i Bydgoszczy, a także dalej na południu – wokół Dobrego i Dębów oraz Wistki Szlacheckiej i Włocławka⁵³.

Modyfikacja zbieracko-łowieckiej gospodarki przedwytwórczej w kierunku samowystarczalnego, wytwórczego rolnictwa rozpoczęła się na Niżu Polskim w VI tysiącleciu p.n.e. Największe skupienia osadnictwa wczesnoagrarnego, wywodzącego się z nad Dunaju, objęły zbieg Bachorzy i Zgłowiączki, widły Parchani i Tażyny, okolice pagórków radziejowskich oraz rynnę i zaplecze hydrograficzne jezior Pakoskiego i Gopła. Na śródleśnych polanach powstawały osady zabudowane długimi, trapezowatymi chatami o konstrukcji słupowej. Wczesnorolnicze osiedla, zakładane na czarnoziemach kujawskich, odkryto m.in. w Brześciu Kujawskim, Osłonkach, Bożejewicach koło Strzelna i Łojewie pod Inowrocławiem. Od nich rozpoczęły się długotrwałe tradycje rolniczego zagospodarowania Kujaw i Pałuk⁵⁴.

Dzięki kontaktom zachodzącym pomiędzy napływającą z południa ludnością rolniczą i miejscowymi społecznościami o genezie mezolitycznej wstawał na Kujawach świt rodzimej kultury agrarnej, reprezentowanej przez kulturę pucharów lejkowatych w V i IV tysiącleciu p.n.e. Jej najstarsza faza sarnowska z połowy V tysiąclecia p.n.e. wykazuje charakterystyczne łączenie hodowli zwierząt i uprawy roli ze zbieracko-łowieckimi formami pozyskiwania żywności. W następnej fazie wióreckiej ludność kultury pucharów lejkowatych weszła w krąg oddziaływań zachodnioeuropejskich tradycji megalitycznych. Społeczeństwo megalityczne na Niżu Polskim w swojej klasycznej formie rozwijało się pomiędzy 4200 a 3500 lat p.n.e. Zmiana preferencji gospodarczo-osadniczych wiązała się z zasiedlaniem mniej urodzajnych obszarów Kujaw i Pałuk. Największe skupienia osiedli kultury pucharów lejkowatych odnaleziono w dolinach rzecznych Zgłowiączki, Parchani, Tażyny, środkowej Bachorzy oraz w otoczeniu jeziora Łącko. Dla społeczności kultury pucharów lejkowatych centralną i stabilizującą rolę zamieszkiwanych terytoriów pełniły grobowce bezkomorowe typu kujawskiego. Najbardziej znane obiekty tego rodzaju znajdują się na Kujawach Borowych i pobliskich czarnych ziemiach w Gaju, Wietrzychowicach, Sarnowie, Świerczynku, Zberzynie i kilkunastu innych

⁵³ Eidem, *Kujawy w pradziejach i starożytności*, Inowrocław–Poznań 2002, s. 14–15.

⁵⁴ Ibidem, s. 20.

miejsowościach. Grobowce o kamienno-ziemnej konstrukcji przekraczały 100 m długości, a w ich wnętrzach znajdowała się zróżnicowana liczba pochówków. Wyróżniał się zawsze grób główny, wykopany przy podstawie trójkąta, który w rzucie płaskim wyznaczał megalit⁵⁵.

Od drugiej połowy IV tysiąclecia p.n.e. w procesie rozwoju społeczeństw Kujaw i Pałuk zaznaczył się wzrost ruchliwości miejscowych plemion. Przyczyną tego był rozwój hodowli i wędrownego pasterstwa, związanych z wyjałowieniem gleb oraz niekorzystnymi zmianami klimatycznymi. Na podłożu tradycji megalitycznych ukształtowała się kultura amfor kulistych, zajmująca Niż Polski do połowy III tysiąclecia p.n.e. W jej gospodarce prowadzonej na czarnoziemach dominujące znaczenie miał chów bydła. Wobec nielicznych odkryć osiedli mieszkalnych ważną rolę dla poznania kultury amfor kulistych posiadają jej cmentarzyska. Kontynuowano budowanie grobowców kamiennych, mniejszych jednak niż megality kultury pucharów lejkowatych. Najciekawszym składnikiem rytuałów pogrzebowych były pochówki zwierzęce, towarzyszące grobom ludzkim. Zbadane zostały m.in. cmentarzyska w Strzelcach, Kruszy Zamkowej, Bożejewicach i Dobrem, a także Złotowie koło Szubina. Groby dokumentują nie tylko ideologię, ale także dalekosiężne powiązania handlowe kultury amfor kulistych z wybrzeżem Bałtyku (bursztyn) oraz Małopolską (krzemień pasiasty)⁵⁶.

Do przejścia społeczeństw neolitycznych Kujaw i Pałuk w stadium cywilizacji epoki brązu przyczyniła się ok. 2 tys. lat p.n.e. kultura ceramiki sznurowej. Od pierwszej połowy III tysiąclecia p.n.e. rozpoczęła się zmiana kontaktów gospodarczych z południowo-wschodnich na północno-zachodnie. Odrodziły się stare więzi łączące Kujawy i Pałuki z Jutlandią, sięgające narodzin kultury pucharów lejkowatych. Nowe wzorce docierające z tego kierunku obejmowały tzw. groby jednostkowe z pochówkami szkieletowymi, wykonywanie ceramiki zdobionej odciskami sznura oraz gładzonych kamiennych toporów bojowych. Gospodarka opierała się głównie na wędrownym pasterstwie. Pojawiły się również grobowce kurhanowe, otoczone palisadą, świadczące o wyodrębnianiu elit społecznych, znane m.in. z Ciechrza pod Strzelnem⁵⁷.

⁵⁵ A. Cofta-Broniewska, A. Koško, *Historia pierwotna społeczeństw...*, s. 69.

⁵⁶ M. Szmyt, *Spoleczności kultury amfor kulistych na Kujawach*, Poznań 1996.

⁵⁷ A. Cofta-Broniewska, A. Koško, *Kujawy w pradziejach...*, s. 57–60.

Na początku II tysiąclecia p.n.e. społeczności Kujaw i Pałuk przyjęły wzory gospodarki charakterystyczne dla epoki brązu. Około 1800 lat p.n.e. powstała kultura iwieńska. Z dalekiego Półwyspu Iberyjskiego dotarły na Kujawy i Pałuki wpływy kultury pucharów dzwonowatych. Jej przedstawiciele byli wędrownymi metalurgami. Dostarczali oni, oprócz gotowych wyrobów, wiedzę na temat technologii brązowniczej. Dzięki ich wpływowi powstała w zachodniej Polsce kultura unietycka, obecna także na Kujawach i Pałukach⁵⁸. Ostatecznym wyrazem integracji społeczeństw pradziejowych w epoce brązu na Niżu Polskim było powstanie ok. 1300 lat p.n.e. kultury łużyckiej. Według Aleksandry Cofta-Broniewskiej zainicjowany został wówczas proces tworzenia odrębności regionalnej Kujaw, odróżniającej ten region od Pałuk, gdzie powstawał Biskupin i inne grody typu biskupińskiego⁵⁹. Do specyficznych cech kujawskiej grupy kultury łużyckiej należały: odmienna wobec Wielkopolski i Pałuk struktura osadnictwa – zwłaszcza brak grodów typu biskupińskiego, sporadyczne występowanie importów południowo-zachodnich, znikoma ilość w zespołach halsztackich znalezisk wyrobów żelaznych, przy dużym ciągle znaczeniu metalurgii brązu, kontynuacja kontaktów południowo-wschodnich, nieliczne skarby, duże znaczenie w gospodarce handlu i solowarstwa⁶⁰. Podtrzymywanie regionalnej więzi plemion łużyckich opierało się na funkcjonowaniu rozległych, długotrwałych cmentarzysk ciałopalnych. Widoczny jest we wczesnej epoce żelaza słaby kontakt pomiędzy Kujawami inowrocławskimi a Pałukami, a także brak liczniejszych śladów obecności wędrującej z północy Polski ludności kultury wschodniopomorskiej⁶¹.

Kulturotwórcza rola mieszkańców Kujaw i Pałuk opierała się przede wszystkim na pośredniczeniu w kontaktach dalekosiężnych, przejmowaniu najwartościowszych elementów tych wpływów i włączania ich dziedzictwa regionalnego. Pod koniec starej ery inicjatorami tych zmian byli Celtowie. Przybywając z Europy Zachodniej, zasiedlili oni Czechy i Morawy, następnie Małopolskę, skąd podążyli dalej, ku północy. Oddziaływanie i przyswajanie osiągnięć celtyckich

⁵⁸ J. Czebreszuk, *Spoleczności Kujaw w początkach epoki brązu*, Poznań 1996.

⁵⁹ A. Cofta-Broniewska, A. Koško, *Historia pierwotna społeczeństw...*, s. 254.

⁶⁰ Eidem, *Kujawy w pradziejach...*, s. 79–92.

⁶¹ J. Woźny, *Starożytne pracownie i warsztaty produkcyjne na Kujawach*, w: *W warsztacie, w manufakturze, w fabryce i w sklepie*, red. Z. Biegański, W. Polak, M. Białkowski, Toruń 2013, s. 21.

doprowadziło w II wieku p.n.e. w trakcie procesu latenizacji do powstania na podłożu starszych struktur łużyckich nowej kultury przeworskiej. Na Kujawach posiadała ona odrębną postać, nazywaną grupą kruszańską, od stanowiska w Kruszy Zamkowej pod Inowrocławiem. Wiele tradycyjnych cech regionalizmu kujawskiego było kontynuowanych i pogłębianych, jak m.in. eksploatacja solanek i udział w dalekosiężnej wymianie handlowej. Swobodny przepływ wielostronnych kontaktów łączył Kujawy z Pałukami, co wynikało z konieczności zachowania drożności lokalnego odcinka dalekosiężnego szlaku handlowego, tzw. drogi bursztynowej⁶². Szlak z nadadriatyckiej Aquilei przez Vindobonę, Brno, Trenczyn, Kłodzko, Wrocław, Kalisz, Konin wkraczał w obręb Kujaw i Pałuk. Co kilkadziesiąt kilometrów sytuowano faktorie handlowe. Ważne emporium znajdowało się w Kruszy Zamkowej. Dalej trasa docierała do przeprawy przez Wisłę pod Otłoczynem i wiodła ku złożom bursztynu w Sambii⁶³. Pod koniec IV wieku nastąpił kryzys, który wyhamował prężny rozwój wspólnot kujawskich i pałuckich. Wynikał on z migracji Gotów z północy i Hunów ze wschodu. Zerwane zostały żywe i twórcze więzi Kujaw z Europą Południową. Pociągnęło to za sobą zubożenie i stagnację cywilizacyjną Kujaw i Pałuk w okresie wędrówek ludów. Według Aleksandry Cofta-Broniewskiej i Aleksandra Koško nie może budzić zastrzeżeń fakt istnienia w rejonie Kujaw i prawdopodobnie Pałuk ciągłości kulturowej między okresem wpływów rzymskich a wczesnym średniowieczem. Wskazuje na to pokrywanie się zasięgu grupy kruszańskiej kultury przeworskiej ze skupieniem osadnictwa starszych faz wczesnego średniowiecza, m.in. wokół Inowrocławia i nad Gopłem, a także wyraźna zbieżność prądziejowej regionalizacji Kujaw i Pałuk z podziałami średniowiecznymi⁶⁴.

Eponimiczne stanowiska archeologii Kujawiaków i Pałuczan

Przykład 1: Cmentarzysko megalityczne w Wietrzychowicach

Początki gospodarki rolnej na urodzajnych glebach Kujaw i Pałuk sięgają okresu neolitycznego. Po nadejściu pierwszych osadników znad Dunaju kolejny etap zasiedlenia wiązał się z rozwojem rodzimej

⁶² A. Cofta-Broniewska, *Grupa kruszańska kultury przeworskiej*, Poznań 1979.

⁶³ A. Cofta-Broniewska, A. Koško, *Kujawy w pradziejach...*, s. 145–147.

⁶⁴ Eidem, *Historia pierwotna społeczeństw...*, s. 352–353.

kultury pucharów lejkowatych. Do jej najbardziej wartościowych pozostałości należą cmentarzyska i pojedyncze grobowce megalityczne. W Wietrzychowicach koło Izbicy Kujawskiej znajduje się park kulturowy z najlepiej zachowanymi grobami kujawskimi typu megalitycznego. Pięć grobowców odkrytych i zbadanych zostało tam jeszcze przed II wojną światową przez Konrada Jażdżewskiego z Muzeum Archeologicznego w Łodzi. Badania archeologiczne w Wietrzychowicach prowadzone są do dnia dzisiejszego. Podobne obiekty odkryte zostały na pobliskich stanowiskach w Sarnowie i Gaju⁶⁵. Z perspektywy budowania tożsamości regionalnej południowych Kujaw szczególnie ważne są organizowane corocznie w Wietrzychowicach festyny archeologiczne „Wehikuł czasu”, propagujące dziedzictwo archeologiczne, historyczne i kulinarne tego regionu na tle Polski i Europy, m.in. poprzez włączenie grobowców z Wietrzychowic do przebiegu Europejskiego Szlaku Megalitów. Niezależnie od działań oficjalnych, grobowce te nazywane są „kujawskimi piramidami”⁶⁶.

Przykład 2: Gród kultury łużyckiej w Biskupinie

Najsłynniejszy polski rezerwat archeologiczny znajduje się w Biskupinie. Od czasu odkrycia w 1933 roku reliktyw zatopionej osady obronnej kultury łużyckiej Biskupin pełnił różnorakie role naukowe i społeczne. Uznawany był za siedzibę plemion prasłowiańskich, jako argument na rzecz pradawnego zasiedlenia przez Słowian ziem w dorzeczu Odry i Wisły. Od początku też stanowił poligon doświadczalny nowoczesnej archeologii oraz konserwacji zabytków. Był miejscem wymiany myśli naukowej o pradziejach Europy Środkowej. Przybliżył społeczeństwu najdawniejsze dzieje Pałuk dzięki poszerzającym się rekonstrukcjom drewnianej zabudowy. Od 1994 roku rozpoczęła się nowa funkcja edukacyjno-popularyzatorska Biskupina dzięki organizacji corocznych festynów archeologicznych. Ostatnim z nich był „Wehikuł czasu” w 2021 roku. Wybitny obiekt, zaliczony do kategorii Pomników Historii, nazywany jest „polskimi Pompejami”⁶⁷.

⁶⁵ A. Malinowska-Sypek, R. Sypek, D. Sukniewicz, op. cit., s. 120–126.

⁶⁶ D. Sukniewicz, A. Myrta, *W krainie polskich piramid*, Izbica Kujawska 2008.

⁶⁷ A. Malinowska-Sypek, R. Sypek, D. Sukniewicz, op. cit., s. 86–89.

Przykład 3: Faktoria z okresu rzymskiego w Kruszy Zamkowej

Badania stanowiska archeologicznego w Kruszy Zamkowej, prowadzone pod kierunkiem prof. Aleksandry Cofta-Broniewskiej, pozwoliły wysnuć wniosek, że słynne Askaukalis zaznaczone na mapie Klaudiusza Ptolemeusza ok. 150 roku naszej ery to jedna z trzech osad na ziemiach polskich – faktorii prowadzących handel z Cesarstwem Rzymskim. Krusza Zamkowa jest najstarszą polską wsią. Obiekt archeologiczny „Askaukalis-Krusza Zamkowa” powstał w 2014 roku. Na placu znajduje się zrekonstruowana świątynia z przełomu II wieku p.n.e. – I wieku n.e. W jej pobliżu ustawiono tablice zawierające treści merytoryczne (wraz z materiałem fotograficznym) przybliżające historię Askaukalis, ujęte w cztery bloki tematyczne: Askaukalis na mapie Ptolemeusza, Askaukalis – aglomeracja osadnicza, Krusza Zamkowa – osada centralna, Krusza Zamkowa – sanktuarium. „Kustoszem” obiektu jest Krzysztof Pater, nazwany przez środowisko naukowe „Strażnikiem Askaukalis”. To jego ojciec – Julian Pater (zapisany jako „odkrywca Askaukalis”), znalazł na swym polu denar rzymski, który zainspirował prof. Aleksandrę Cofta-Broniewską do rozpoczęcia badań na tym terenie⁶⁸.

Przykład 4: Nadgoplańskie grody z wczesnego średniowiecza

Ugruntowanie podziałów regionalnych i świadomości przynależności etnicznej na Kujawach i Pałukach nastąpiło we wczesnym średniowieczu. Wówczas powstały najważniejsze grody plemienia Goplan, takie jak m.in. Mielnica i Kruszwica. Gród w Mielnicy był w X wieku największym grodem w rejonie nadgoplańskim. Tu mógł znajdować się centralny ośrodek Goplan. W XI wieku został zniszczony, a z potężnego grodu pozostał jedynie wysoki wał od strony jeziora. Lepiej przetrwały pozostałości grodu kruszwickiego i późniejszego murowanego zamku, którego wieża niesłusznie wiązana jest z legendą o królu Popielu. Gród i zamek kruszwicki pełnią ważną rolę edukacyjną i popularyzatorską w zakresie budowania lokalnej tożsamości etnicznej i historycznej. W ich obrębie odbywają się coroczne festyny, jak np.

⁶⁸ W. Zieliński, *Przystanek – obiekt archeologiczny „Askaukalis – Krusza Zamkowa”*, Kujawsko-Pomorska Organizacja Turystyczna, [online], [dostępny: <http://alewioska.kujawsko-pomorskie.travel/pl/przystanek-obiekt-archeologiczny-askaukalis-krusza-zamkowa>], [dostęp: 28.03.2022].

„U Popiela i Piasta” czy „Smaki dzieciństwa”, organizowane z okazji Europejskich Dni Dziedzictwa⁶⁹.

Zakończenie

Antropocentryczna i etnocentryczna postawa nastawiona jest na przewagę terażniejszości nad przeszłością, stwarzając naszą uprzywilejowaną pozycję interpretacyjną w stosunku do innych, obcych kultur z pradziejów⁷⁰. Nowa humanistyka na początku XXI wieku znalazła jednak inne rozwiązanie tego problemu, zmieniając przy okazji przekonania o naturze rzeczy i poglądy na temat relacji między terażniejszością a przeszłością. Oczywiście jest, że „tradycja i kultury są wynalezione, a społeczeństwa konstruowane, ale nie czyni ich to rzeczywistymi lub fałszywymi. Społeczeństwa lub państwa [...] nie są poznawczymi szkicami spoczywającymi w ludzkich umysłach. [...] Zamiast »odsłaniać« byty jako skonstruowane i zrobione, nasza uwaga powinna być raczej skierowana ku analizowaniu, jak tworzy się owe byty (np. społeczeństwa i kultury) i jak rzeczywiste artefakty są włączane w ich budowę. Innymi słowy, powinniśmy poświęcić o wiele więcej uwagi materialnym składnikom tworzącym warunki możliwości dla tych cech, które kojarzymy ze społecznym porządkiem, strukturalną trwałością i władzą”⁷¹.

Pomocne w tym względzie jest wskazywanie propozycji takich obiektów archeologicznych, na których lokalne społeczności budują fundamenty swoich genealogii, choćby tak bardzo idealizowanych jak „kujawskie piramidy” z Wietrzychowic czy „polskie Pompeje” z Biskupina.

⁶⁹ D. Fijałkowski, *Tak było na festynie „Smaki Dziedzictwa” pod Mysią Wieżą w Kruszwicy*, Nasze Miasto. Inowrocław [13 września 2021], [online], [dostępny: <https://inowroclaw.naszemiasto.pl/tak-bylo-na-festynie-smaki-dziedzictwa-pod-mysia-wieza-w/ar/c17-8451661>], [dostęp: 28.03.2022].

⁷⁰ H. Mamzer, *Pytanie o archeologię*, w: *Jakiej archeologii potrzebuje współczesna humanistyka*, red. J. Ostojka-Zagórski, Poznań 1997, s. 13–49.

⁷¹ B. Olsen, *W obronie rzeczy. Archeologia i ontologia przedmiotów*, tłum. B. Shallcross, Warszawa 2013.

Streszczenie

Współczesna archeologia nie tylko odpowiada na pytania o to, co naprawdę wydarzyło się w przeszłości, ale coraz częściej inspiruje do zastanowienia, jaka jest dzisiejsza ranga tych wydarzeń, jak można je interpretować i wykorzystywać dla budowania i wzmacniania oczekiwanych relacji społecznych. To, co ważne dla tożsamości narodowej, ma swoje odpowiedniki na poziomie tożsamości regionów współtworzących narodową jedność. W wypadku województwa kujawsko-pomorskiego dysponujemy udokumentowaną bazą źródłową 46 tys. zewidencjonowanych stanowisk archeologicznych, które reprezentują prawie wszystkie wpływy kulturowe obecne na ziemiach polskich od końca epoki lodowcowej. Z drugiej strony, tylko niewielka ich część, ze względu na wyjątkową wartość, weszła do kanonu lokalnej tożsamości poszczególnych regionów województwa kujawsko-pomorskiego, obejmujących Krajnę, Bory Tucholskie, Kociewie, ziemię chełmińską i dobrzyńską, Kujawy oraz Pałuki. W każdym z tych regionów województwa kujawsko-pomorskiego wskazać można stanowiska archeologiczne, wokół których budowana jest tożsamość lokalnych wspólnot społecznych. Są to obiekty tak znane, jak Biskupin na Pałukach, Wyrzysk-Osiek na Krajnie, Kałdus na ziemi chełmińskiej, Krusza Zamkowa i Wietrzychowice na Kujawach czy Mszano koło Brodnicy. Wydobyte z nich zabytki przyczyniły się do rozwoju dyscypliny naukowej archeologii. Ich wkład w budowanie kujawsko-pomorskiej tożsamości regionalnej jest godny najwyższej uwagi, szczególnie w kontekście archeologii tożsamości.

Summary

Contemporary archeology not only answers questions about what really happened in the past, but more and more often inspires to think about the importance of these events today, how they can be interpreted and used to build and strengthen the expected social relations. What is important for national identity has its counterparts at the level of the identity of the regions that contribute to the national unity. In the case of the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, we have a documented source database of 46,000 recorded archaeological sites, which represent almost all cultural influences present on Polish lands since the end of the Ice Age. On the other hand, only a small part of them, due to their exceptional value, entered the canon of local identity of individual regions of the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, including Krajna, Bory Tucholskie, Kociewie, Chełmno and Dobrzyń Lands, Kujawy and Pałuki. In each of these regions of the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, archaeological sites can be identified around which the identity of local

social communities is built. These are such well-known objects as Biskupin in Pałuki, Wyrzysk-Osiek in Krajna, Kałdus in the Chełmno region, Krusza Zamkowa and Wietrzychowice in Kujawy, or Mszano near Brodnica. Artefacts excavated from them contributed to the development of the scientific discipline of archaeology. Their contribution to building Kuyavian-Pomeranian regional identity is worthy of the highest attention, especially in the context of the archeology of identity.

Słowa kluczowe: kultura, archeologia, tożsamość, region, Kujawy, Pomorze
Keywords: culture, archaeology, identity, region, Kuyavia, Pomerania

Bibliografia

Literatura

- Bagniewski Z., *Mezolityczne społeczności myśliwsko-rybackie południowej części Pojezierza Kaszubskiego*, Wrocław 1987
- Bokinić E., *Ziemia chełmińska od młodszego okresu przedrzymskiego po okres wędrówek ludów*, w: *Archeologia toruńska. Historia i teraźniejszość*, red. B. Wawrzykowska, Toruń 2002, s. 121–135
- Chudziak W., *Strefa chełmińsko-dobrzyńska we wczesnym średniowieczu*, w: *Archeologia toruńska. Historia i teraźniejszość*, red. B. Wawrzykowska, Toruń 2002, s. 137–150
- Cofta-Broniewska A., *Grupa kruszańska kultury przeworskiej*, Poznań 1979
- Cofta-Broniewska A., Koško A., *Historia pierwotna społeczeństw Kujaw*, Warszawa–Poznań 1982
- Cofta-Broniewska A., Koško A., *Kujawy w pradziejach i starożytności*, Inowrocław–Poznań 2002
- Cyrek K., *Paleolit schyłkowy i mezolit w dolinie Wisły pomiędzy Toruniem a Grudziądem*, w: *Archeologia toruńska. Historia i teraźniejszość*, red. B. Wawrzykowska, Toruń 2002, s. 81–90
- Cyrek K., Sudoł M., *Z najnowszych badań nad paleolitem schyłkowym na Pomorzu Wschodnim*, w: *Aktualne problemy epoki kamienia na Pomorzu*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2009, s. 67–84
- Czebreszuk J., *Spoleczności Kujaw w początkach epoki brązu*, Poznań 1996
- Gackowski J., Kucharski L., *Z badań nad młodszą epoką brązu i wczesną epoką żelaza w strefie Pojezierza Chełmińskiego*, w: *Archeologia toruńska. Historia i teraźniejszość*, red. B. Wawrzykowska, Toruń 2002, s. 109–115

- Kobusiewicz M., *Ludy łowiecko-zbierackie północno-zachodniej Polski*, Poznań 1999
- Kokowski A., *Archeologia Gotów*, Lublin 1999
- Kokowski A., *Przygoda z archeologią*, Warszawa 2011
- Kowalczyk M., *Raciąż – średniowieczny gród i kasztelania*, Łódź 1986
- Kozłowski S.K., Kozłowski J.K., *Epoka kamienia na ziemiach polskich*, Warszawa 1977
- Krzak Z., *Megalithy Europy*, Warszawa 1994
- Kukawka S., Małecka-Kukawka J., Wawrzykowska B., *Wczesny i środkowy neolit na ziemi chełmińskiej*, w: *Archeologia toruńska. Historia i teraźniejszość*, red. B. Wawrzykowska, Toruń 2002, s. 91–101
- Kukier R., *Regionalizacja etnograficzna Kujaw*, „Prace Komisji Historii BTN”, T. 1: 1963, s. 109–163
- Łęga W., *Okolice Świecia. Materiały etnograficzne*, Gdańsk 1960
- Malinowska-Sypek A., Sypek R., Sukniewicz D., *Przewodnik archeologiczny po Polsce*, Warszawa 2010
- Mamzer H., *Pytanie o archeologię*, w: *Jakiej archeologii potrzebuje współczesna humanistyka*, red. J. Ostoja-Zagórski, Poznań 1997, s. 13–49
- Marciniak M., *Pradzieje regionu brodnickiego*, w: *Brodnica. Siedem wieków miasta*, red. J. Dygdała, Brodnica 1998, s. 35–66
- Mroczyński W., Olszewski P., *Mezolityczne ostrza kościane i materiały krzemienne ze stanowiska 33 w Wielu, gm. Mrocza, woj. bydgoskie*, „Komunikaty Archeologiczne”, T. 7, Bydgoszcz 1995, s. 47–59
- Ollick M., *Małych i grapa. Tradycja, specjały kuchni i inne ciekawostki z Borów Tucholskich*, Tuchola 2007
- Olsen B., *W obronie rzeczy. Archeologia i ontologia przedmiotów*, tłum. B. Shallcross, Warszawa 2013
- Rączkowski W., *Kultury neolityczne na Pojezierzu Krajeńskim*, Poznań 1987
- Renfrew C., Bahn P., *Archeologia. Teorie. Metody. Praktyka*, tłum. K. Lewartowski, R. Oracz, D. Stabrowska, F. Stępniewski, Warszawa 2002
- Roszak S., *W poszukiwaniu syntezy Kujaw. Region, regiony, Centra i pogranicza kujawskie*, w: *Dwie części Kujaw*, red. D. Karczewski, M. Krajewski, S. Roszak, Włocławek–Inowrocław 2001, s. 9–17
- Sukniewicz D., Myrta A., *W krainie polskich piramid*, Izbica Kujawska 2008
- Szulmowska W., *Kultura ludowa Borów Tucholskich*, w: *Dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze Borów Tucholskich*, red. W. Jastrzębski, J. Woźny, Bydgoszcz–Tuchola 2005, s. 154–178
- Szmyt M., *Spoleczności kultury amfor kulistych na Kujawach*, Poznań 1996

- Tubaja R., *Uwagi końcowe*, w: *Kultura ludowa ziemi chełmińskiej*, red. E. Arszyńska, Toruń 1978, s. 61–63
- Umiński J., *Pojezierze Krajeńskie*, Warszawa 1991
- Wiczyński T., Szwoch R., *Kociewie. Kraina wśród lasów, jezior i rzek*, Starogard Gdański 2005, s. 8–9
- Wilke G., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Obrowie, pow. Tuchola w 1968 roku*, „Komunikaty Archeologiczne”, Bydgoszcz 1972, s. 90–94
- Woźny J., *Symbolika przestrzeni miejsc grzebalnych w czasach ciałopalenia zwłok na ziemiach polskich*, Bydgoszcz 2000
- Woźny J., *Zasoby archeologiczne województwa kujawsko-pomorskiego jako forma promocji regionalnego dziedzictwa kulturowego*, w: *Innowacyjność w edukacji historycznej i w promocji dziedzictwa kulturowego regionu*, red. Z. Biegański, T. Maresz, Toruń 2012, s. 97–111
- Woźny J., *Starożytne pracownie i warsztaty produkcyjne na Kujawach*, w: *W warsztacie, w manufakturze, w fabryce i w sklepie*, red. Z. Biegański, W. Polak, M. Białkowski, Toruń 2013, s. 9–24
- Woźny J., *Człowiek i środowisko w dziejach dorzecza Brdy*, Bydgoszcz 2019
- Znamierowska-Prüfferowa M., *Zarys tradycyjnej kultury ludowej woj. bydgoskiego*, w: *Województwo bydgoskie*, red. A. Swinarski, Poznań 1973, s. 185–208

Netografia

- Fijałkowski D., *Tak było na festynie „Smaki Dziedzictwa” pod Mysią Wieżą w Kruszwicy*, Nasze Miasto. Inowrocław [13 września 2021], <https://inowroclaw.naszemiasto.pl/tak-bylo-na-festynie-smaki-dziedzictwa-pod-mysia-wieza-w/ar/c17-8451661>
- Grodzisko w Raciążu [5 maja 2018], Poznaj Bory Tucholskie, <https://bory-tucholskie.net/grodzisko-w-raciazu/>
- Historia skansenu w Pile, Muzeum Okręgowe im. Stanisława Staszica w Pile, http://www.muzeum.pila.pl/o_skansenie.php?lang=pl
- Stowarzyszenie Kołdus, post: 15.02.2022, <https://www.facebook.com/Stowarzyszenie-Ka%C5%82dus-377076775831679/>
- Zieliński W., *Przystanek – obiekt archeologiczny „Askaukalis – Krusza Zamkowa”*, Kujawsko-Pomorska Organizacja Turystyczna, <http://alewioska.kujawsko-pomorskie.travel/pl/przystanek--obiekt-archeologiczny-askaukalis-krusza-zamkowa>